

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.43>**Тетяна Стрибко,**

канд. юрид. наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Чернівецького юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

Світлана Бойченко,

асистент кафедри теорії та історії держави і права

Чернівецького юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ЯК СКЛАДНИК ПРАВОСВІДОМОСТІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена загальнотеоретичному аналізу правової поведінки як складової правосвідомості. Розглянуто декілька визначень поняття правосвідомості, розкрито сутність правової свідомості, основні риси та її значення в розвитку демократичної держави. Визначено ряд ознак правосвідомості: вона є однією з форм суспільної свідомості та вкупі з політичною, моральною, філософською й іншими формами свідомості відображає суспільне буття; обумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури; її ідеологічні елементи виступають головними елементами правової поведінки.

З'ясовано що правова поведінка – це одна з базових категорій права, яка є складовою частиною правосвідомості суспільства, механізму дії права, правової системи в цілому. Досліджено саму суть явища «правова поведінка», загалом поняття «поведінка» є доволі багатозначним у зв'язку з його широким використанням у різних суспільних науках. Разом із тим, кожен мікроісторичний період і соціополітична ситуація в державі диктує потребу застосування новітніх авторських підходів до дослідження цього складного правового явища. Доцільно вказано на ще одну ознаку, таку як підконтрольність державі, що надає правові гарантії для правомірної поведінки й заходи примусу для неправомірної.

Зазначено, що структура поведінкового елемента правосвідомості синтезує в собі раціональні та емоційні моменти. Через нього відбувається реалізація психологічного й ідеологічного елементів. Правова поведінка проявляється у формі дій (вчинків), які впливають на стосунки суб'єктів, або у формі бездіяльності та, навпаки, жодних змін у стані суспільних відносин не спричиняє. Перш ніж правова поведінка зовні виразиться у вигляді правового вчинку, повинна виникнути правова настанова, мотив правової поведінки в правосвідомості суб'єкта.

На основі проведеного дослідження сформульовано власне визначення правової поведінки, а саме: це соціально значуща, свідомо-вольова поведінка людей, яка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, врегульована нормами права, підконтрольна державі й спричиняє юридичні наслідки.

Ключові слова: правова поведінка, правосвідомість, свідомість, поведінка, соціальні норми.

Постановка проблеми. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Її населення має бути наділене високим рівнем правової свідомості й правової культури (поведінки). У наш час не існує людини, яка б жодного разу в житті не чула цих термінів, але далеко не кожен знає значення цих слів і розуміє необхідність їх дослідження.

Для того щоб забезпечити виконання основних обов'язків, на державу покладається важливе завдання формування високої

моральності, поваги до права, правової поведінки суспільства з метою побудови правової держави, де немає місця правовому ігноруванню, зневажливому ставленню до законів, байдужості до прав і свобод людини й громадянина.

Проблема правової поведінки є доволі актуальною й неоднозначною в межах сучасної правової думки, через її призму й правосвідомості особи. Необхідність всебічного дослідження інституту правової поведінки й правосвідомості суттєво загострюється в контексті потреби розбудови демократичної

правової держави й громадянського суспільства, розвитку й вдосконалення вітчизняної юридичної науки. Загальновідомим є той факт, що соціальному феномену правової поведінки як складової правосвідомості присвячено чимало уваги вітчизняних авторів, зокрема В. Водніка, О. Гавриленка, О. Дзьобань, В. Нерсеянца, Ю. Калиновського, В. Лазарева, А. Ільїна, Л. Луць, Л. Петражицького, І. Ситара, О. Скакун, В. Хропанюка, М. Цимбалюка та багатьох інших.

Метою статті є дослідження правової поведінки як складової правосвідомості шляхом надання й формулювання висновків щодо подальшого дослідження цих явищ на основі загальнотеоретичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Свідомість людини, як відомо, виконує функцію відображення об'єктивної дійсності суспільного розвитку та є передумовою і регулятором поведінки людини. Однією з найважливіших складових свідомості є правова свідомість. Функціонування свідомості забезпечує людині можливість створювати знання про зв'язки, відносини, закономірності об'єктивного світу, встановлювати цілі й розробляти плани, які представляють її діяльність, регулювати й контролювати емоційні, раціональні та практичні відносини з дійсністю, визначати ціннісні орієнтири свого буття й поліпшувати умови свого існування [4, с. 632–633]. Свідомість – це одне з фундаментальних понять філософії, психології, соціології, яке характеризує важливий системний компонент людської психіки. Свідомість з точки зору філософії – це специфічна форма ідеального відображення й духовного освоєння дійсності. Це вищий вид духовної активності особистості, що виявляється в здатності відображати реальність у формі почуттів й образів мислення, які передбачають практичну діяльність і повідомляють їхній цілеспрямований характер. Свідомість людини в психології – це сформована в процесі суспільного життя вища форма психічного відображення дійсності у вигляді суб'єктивної моделі навколишнього світу у формі словесних понять і чуттєвих образів. Властива лише людині свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку людства. Свідомість людини характеризується активністю, спрямованістю на певний об'єкт, здатністю до самопостереження й рефлексії, різним ступенем ясності тощо [12, с. 316].

Правосвідомість – це сукупність оцінних думок і настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин до права й чинного законодавства, а також практика

його застосування; правових звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [5, с. 12]. На нашу думку, зазначена дефініція найкраще розкриває свій зміст, оскільки в ньому, крім сукупності почуттів, емоцій, що виражають ставлення індивіда чи суспільства до права, крім системи правових принципів, ідей, концепцій, що відображають осмислення правової дійсності, також відображено вольову сторону правосвідомості, яка являє собою пропес переведення правових норм у реальну правову поведінку.

Запропоновано ще одне визначення правосвідомості, яке сформульоване не менш точно за попереднє, а саме: правосвідомість – форма суспільної свідомості, що відображає ставлення соціальних суб'єктів до чинних норм права й правових явищ. Через правосвідомість відбивається не лише стан правовідносин, а й тенденції їхніх змін. Ключовий пункт правосвідомості – це усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини й оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, що закріплені в міжнародних документах про права людини [11, с. 461–462]. К.Т. Бельський вказує, що правосвідомість – це категорія історичного матеріалізму для визначення тої форми суспільної свідомості, яка відображає кризу пририму класових інтересів суперечності суспільного буття, пов'язані з нерівністю, і яка має вираження в системі правових ідей, теорій, поглядів і психологічних форм, що мають свій прояв у загальнообов'язкових правових нормах, у груповій, індивідуальній і суспільній правосвідомості [1, с. 19].

Розглянемо ознаки правосвідомості: правосвідомість є специфічною формою суспільної свідомості, в якій економічні, соціальні й інші інтереси усвідомлюються як правові; зміст правосвідомості складають ідеї, теорії, почуття, настрої, емоції, концепції, на основі яких виражається ставлення людей до чинного чи бажаного права; правосвідомість охоплює як ставлення до минулого й чинного права, так і уявлення про бажаний правовий порядок; правосвідомість є джерелом права, системою загальнодовизнаних ідеалів, цінностей, ідей, ознак; носіями правосвідомості виступають суб'єкти права; правосвідомість є безпосереднім внутрішнім мотивом правової поведінки, що визначає наміри людей, їхнє ставлення до об'єктів й інститутів правової дійсності [11, с. 463].

Правосвідомість обов'язково проявляється в будь-якому акті юридично значущої поведінки особи. Вона може виявлятися знанням або незнанням конкретної норми права,

різною мірою визнання авторитету державної влади, закону, діяльності правоохоронних органів в очах індивіда, солідарністю з чинними правовими заборонами й санкціями за їх порушення чи, навпаки, негативним до них ставленням. Таким чином, у правосвідомості є своя точка зору на дійсність, особлива мова, система понять і категорій, специфічні критерії та способи оцінювання, цілі й засоби їх здійснення. Іншими словами, правова свідомість вирізняється своєю гносеологією, аксіологією, праксеологією тощо. Разом із тим, виникає питання про те, як саме правосвідомість відноситься до загального інституту поведінки особи, яку роль вона в ньому виконує. Цей процес найдоречніше спостерігати за допомогою аналізу функцій правосвідомості, серед яких К. Волинка виокремлює такі: пізнавальну, що націлена на пізнання правової дійсності та, як наслідок, формування правових знань; оцінкову, за допомогою якої дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значущим; регулятивну, що безпосередньо впливає на поведінку людини, на суспільні відносини через правові знання, оцінки, почуття, мотиви й установки [3, с. 167].

Для розуміння суті такого явища, як правова поведінка, необхідно зупинитися, перш за все, на соціальних нормах, оскільки саме вони є основою правової поведінки особистості. Соціальні норми – це всі ті вимоги суспільної свідомості, що сприймаються членом суспільства до повсякденної реалізації. Зазвичай соціальні норми визначають як певні соціальні стандарти, встановлення моделі обов'язкової, з точки зору суспільства, поведінки, що створюються для упорядкування життя суспільства. У разі надання цим нормам обов'язкового характеру вони стають правовими, а отже, відповідно перетворюються на імперативи правової поведінки. М. Бобньова зробила вагомий внесок у дослідження проблеми соціальних норм. Вона визначила особливу функцію соціальних норм, пов'язану зі становленням особистості, а саме: засвоєння й формування особистісної системи норм і використання їх як умов соціалізації. Саме тому для забезпечення ефективності дії правової норми необхідно, щоб людина дотримувалася певних вимог. По-перше, особистість зобов'язана визнавати цінності, які закріплюють та охороняють правові норми. По-друге, норми права повинні відповідати сучасним суспільним потребам, матеріальним і духовним інтересам суспільства. Враховуючи все вищезазначене, стає очевидним, що соціальні зміни обумовили значні розбіжності у визначенні як самого права в цілому, так і правової поведінки зокрема.

Вивчення питання правової поведінки було започатковано в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. на рівні дисертаційних досліджень, однак більше увага акцентувалася на співвідношенні цього поняття з іншими правовими категоріями. Їхні дослідження, визначення поняття правової поведінки не вирізнялися оригінальністю, тому що вони підтримували позицію В.Н. Кудрявцевої. Визначення містить усі необхідні характеристики й дає змогу диференціювати правову поведінку від інших форм соціальної поведінки.

Доцільно перейти до розгляду поняття правової поведінки. Заслугує на увагу таке визначення, обґрунтоване Н.А. П'яновим: «Правова поведінка – це врегульована нормами позитивного права й підконтрольна державі свідомо-вольова, соціально значуща поведінка людей, яка зазвичай спричинює або здатна спричинити певні юридичні наслідки» [10, с. 13]. Автор не вказав у визначенні поведінкову ознаку, проте він чітко зазначив інші характеристики правової поведінки, а особливо ознаку підконтрольності державі, яку, на жаль, не виділяли інші науковці. Вирізняються оригінальністю наукові праці таких учених, як Е.Л. Кдлян та І.М. Максимової.

На думку І.М. Максимової, правову поведінку можна визначити як соціально значущу, соціально обумовлену, усвідомлену, вольову поведінку суб'єкта, урегульовану нормами права, здатну спричинити як сприятливі, так і несприятливі юридичні наслідки, на забезпечення або припинення різних видів якої спрямована діяльність держави в особі її органів [8, с. 36]. Близьким за змістом є визначення Е.Л. Кдлян, котра зазначає, що правова поведінка – це різновид соціально значущої поведінки, яка підконтрольна свідомості й волі людини, передбачена нормами права й спричинює або здатна спричинити юридичні наслідки позитивного чи негативного характеру [7, с. 32]. У визначенні І.М. Максимової чітко вказано на роль держави в забезпеченні й дотриманні правової поведінки. Цікавою є варіація слів «соціально обумовлена», яка характеризує прийняття й підтримання цієї поведінки суспільством. Проте ці автори не зазначають того, що правова поведінка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності.

Таким чином, постає завдання дослідити саму суть явища «правова поведінка» й тісно пов'язаного з ним явища «принципи права». Загалом поняття «поведінка» є досить багатозначним через його широке використання в різних суспільних науках. Проте правова наука визначає «поведінку» як людську

активність, яка може бути охарактеризована певними соціальними та юридичними ознаками, а саме: вона є соціально значущою. Соціальна значущість виражається у двох формах – соціальна корисність і соціальна шкідливість, що відповідно впливає на розвиток суспільних відносин; виражається у вигляді дії або бездіяльності, які піддаються правовому регулюванню. Дія безпосередньо впливає на відносини між суб'єктами; має свідомо-вольовий характер, а також залежить від психічних особливостей особи, здатності усвідомлено контролювати негативні емоційні вияви й стримувати їх, керувати своїми вчинками. Тобто правова поведінка є вольовою стороною правосвідомості, за допомогою якої здійснюється процес перенесення правових норм, що містяться в нормативно-правових актах та інших джерелах права, у реальну правову поведінку; регулюється правовими нормами, вираженими в нормативних приписах законодавчих і підзаконних актів, які або прямо описують умови й ознаки правових вчинків, або передбачають будь-які заходи моделювання правової поведінки. Саме це відрізняє правову поведінку від іншого типу соціальної поведінки, яка може обумовлювати юридичні наслідки (як позитивні так і негативні) [6, с. 86]; повинна спричинити юридичні наслідки, оскільки пов'язана з реалізацією суб'єктом своїх інтересів, а також реакцію держави на результати правової поведінки. Без правової поведінки не відбуватимуться правовідносини, не зможуть бути реалізовані права й свободи громадян, оскільки правова поведінка виступає як юридичний факт [9, с. 50].

Порівнюючи наукові доктрини українських і іноземних учених щодо поняття правової поведінки, можна відзначити, що українські науковці підтримували радянське розуміння цієї категорії. І тільки в процесі розвитку юридичної науки вдосконалювали поняття правової поведінки й робили необхідні виправлення. Особливо це стосується поведінкової ознаки, що означає правову поведінку як зовні виражену у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності. Натомість зарубіжні науковці не акцентували уваги на цих властивостях. Українські вчені не виділяли ролі держави в забезпеченні й дотриманні правової поведінки, а зарубіжні науковці включали цю характеристику до поняття правової поведінки.

На думку Ю.А. Ведернікова, правова поведінка – це вольова сторона правосвідомості, яка являє собою процес перетворення норм права на реальну правову поведінку. У структурі поведінкової частини правосвідомості виділяють такі елементи: мотиви

правової поведінки; правові установки, які є одним з найбільш складних компонентів правосвідомості [2, с. 199].

Поведінковий елемент правосвідомості синтезує в собі раціональні й емоційні моменти. Через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного елементів. Правова поведінка проявляється у формі дій (вчинків), які впливають на стосунки суб'єктів, або бездіяльності, яка, навпаки, жодних змін у стані суспільних відносин не спричиняє. Перш ніж правова поведінка зовні виразиться у вигляді правового вчинку, повинна виникнути правова настанова, мотив правової поведінки в правосвідомості суб'єкта. Виникнення правової установки припускає: поінформованість про норму права; розуміння її змісту; оцінку, тобто ступінь схвалення, норми права; ставлення до прав інших осіб; емоційне переживання з приводу функціонування норми права; готовність до дії [11, с. 464–465].

На основі проведеного дослідження сформулюємо власне визначення правової поведінки. Правова поведінка – це соціально значуща, свідомо-вольова поведінка людей, яка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, врегульована нормами права, підконтрольна державі та спричиняє юридичні наслідки.

Висновки

Правова поведінка як елемент правосвідомості є складним, багатограним аспектом суспільного буття, оскільки модель поведінки особистості в певному правовому контексті регламентується виключно індивідуальними морально-правовими орієнтирами, правовою ідеологією. Тому важливим завданням держави є стимулювання розвитку в суспільстві морально-етичних засад у просторі правової дійсності. Своєю чергою ці моральні принципи, втілюючись через ідеї справедливості й добросовісності, виступають моральним фундаментом формування високої правової поведінки й рівня правосвідомості суспільства загалом й індивіда зокрема, що, безсумнівно, вплине на формування висококультурного правового суспільства.

Список використаних джерел:

1. Бельский К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания : монография. Москва : Высшая школа, 1982. 183 с.
2. Ведерніков Ю.А. Теорія держави та права : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
3. Волинка К.Г. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2003. 240 с.

4. Грищанов. А.А. Новейший философский словарь. Минск : Изд-во В. М. Скакун, 1998. 896 с.
5. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість і правова культура як об'єкти філософсько-правового дискурсу : монографія. Харків : Право, 2009. 255 с.
6. Кант И. Метафизика нравов. Ч. I. Метафизические начала учения о праве. Москва : Мысль, 1965. Т. 4. 392 с.
7. Кдлян Е.Л. Законность как фактор воздействия на правовое поведение личности: вопросы теории : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Москва, 2009. 262 с.
8. Максимова И.М. Правосознание как источник правового поведения личности : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Тамбов, 2005. 161 с.
9. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю.П. Битяка та ін. Харків : Право, 2007. 137 с.
10. Пьянов Н.А. Правовое введение: понятие и виды. *Сибирский юридический вестник*. 2004. № 4. С. 11–14.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
12. Степанів О.М. Психологічна енциклопедія. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

The article is devoted to the general-theoretical analysis of legal behavior as a component of legal consciousness. Several definitions of the concept of legal consciousness are considered; the essence of legal consciousness, the main features and its importance in the development of a democratic state are revealed. A number of signs of legal consciousness are defined: it is a form of social consciousness and, together with political, moral, philosophical and other forms of consciousness, reflects social existence; due to the social and economic structure of concrete society, the level of development of its general culture; its ideological elements are the main elements of legal behavior.

It was learned that the legal behavior is one of the basic categories of law, which is a part of legal consciousness of the society, the mechanism of action of law, the legal system in general. At the same time, every microhistoric period and sociopolitical situation in the state dictates the need to apply the newest author's approaches to the study of this complex legal phenomenon. It is advisable to point to one more feature, such as state control, which provides legal guarantees for lawful conduct and enforcement measures for misconduct.

It is stated that the structure of the behavioral element of legal consciousness, synthesizes in itself the rational and emotional moments. Through it there is a realization of psychological and ideological elements. Legal behavior is shown in the form of actions (acts) that affect the relations of the subjects, or in the form of inaction, which, conversely, does not cause any changes in the state of social relations. Before the legal behavior externally is expressed as a legal act, there has to be a legal necessity, the motive of legal behavior in the legal consciousness of the subject.

On the basis of the conducted research the own definition of legal behavior is formulated, namely, it is socially important, consciously strong-willed behavior of people which is externally expressed in the form of specific physical actions or inactions, regulated by the rules of law, controlled by the state and causes legal consequences.

Key words: legal behavior, legal consciousness, consciousness, behavior, social norms.